

NIEKTORÉ GNOZEOLOGICKÉ PROBLÉMY V SLOVENSKEJ FILOZOFII ŠEŠŤDESIATYCH ROKOV

TEODOR MÜNZ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

MÜNZ, T.: Some Gnozeological Problems in Slovak Philosophy of the 1960s. *Filozofia* 34, 1979, No 6, p. 605—618

The paper analyzes some gnozeological problems that had been solved in Slovak philosophy in the period of crisis. The author points out that nearly all of them had been concerned with the theory of reflection as the substant part of the Marxist theory of cognition. While in the 1950s the reflection of object in the subject had been interpreted mechanistically, statically and undialectically, in the '60s its specific, subjectively conditioned, dialectical character was emphasized. But not all of the interpreters were able to find the correct measure of this specificity and many of them got as far as the positions leading to agnosticism. But these were also interpreters who, though accepting the theory of reflection, got to idealistic positions in ontology, so that reality, reflected by the subject, had an ideal, spiritual character.

Some interpreters' views were mistaken only, but some others' views were non-marxist and anti-marxist. In future these extremes should be avoided, but it is not possible to return to a mechanistic conception of reflection either.

V šesťdesiatych rokoch prechádzala naša spoločnosť krízou, ktorej príčiny sú známe a nemusíme ich tu uvádzať. Prejavila sa špecificky aj v našej filozofii a v jej rámci aj v gnozeológii. Hoci od tohto obdobia ešte nemáme dostatočný časový odstup, vynára sa potreba zamyslieť sa aspoň nad niektorými jej príčinami, prejavmi a dôsledkami v gnozeológii ako jednej z kľúčových disciplín marxistickej filozofie a vyvodiť z toho poučenie pre ďalšiu prácu v nej. Len kritické vyrovnanie sa s chybami minulosti môže viesť k úspešnej práci v prítomnosti.

V šesťdesiatych rokoch venovala sa u nás gnozeologickej problematike veľká pozornosť. Podnetov k tomu bolo veľa. Vznikali na domácej pôde a prichádzali i zvonku. Gnozeológia sa vyrovnávala s myšlienkami, ktoré nastoľovali mladé vedné disciplíny, predovšetkým kybernetika, bionika a iné. Ďalej zaujímala stanoviská k viacerým novším prúdom buržoáznej filozofie, ako bol na jednej strane scientizmus, reprezentovaný predovšetkým novopozitivismom a jeho rôznymi variantmi, na druhej strane antropologizmus, reprezentovaný najmä viacerými smermi existencializmu. Pozornosť sa venovala štrukturalizmu, no i marxológii snažiacej sa v súčasných buržoázných spoločenských podmienkach rozvíjať Marxovo učenie.

Gnozeológia šesťdesiatych rokov musela sa však kriticky vyrovnávať aj s niektorými nedostatkami svojho vlastného vývinu v predchádzajúcom období, s určitými deformáciami, spôsobenými v päťdesiatych rokoch dogmatizmom, povrchnosťou, zjednodušovaním a splošťovaním problematiky. Gnozeológia, tak ako aj iné filozofické disciplíny, vtedy vcel-

ku stagnovala. Názory klasikov sa tvorivo nerozvíjali, hoci podnetov bolo veľa, či už vnútorných alebo vonkajších. Toto všetko zanechalo pečať predovšetkým na teórii odrazu, ktorá sa interpretovala mechanisticky, staticky, nedialekticky.

Šesťdesiate roky znamenali v gnozeológii určité oživenie. V snahe dobehnúť, čo vo svojom vývine zameškala, vyrovnat sa s náporom súčasných vonkajších myšlienok i s nahromadenou vnútornou problematikou vyslovila viac vedecky fundovaných, správnych a podnetných ideí, ktoré rozvíjali odkaz klasikov marxizmu-leninizmu a na ktorých sa mohlo ďalej budovať. Avšak nie v každom prípade našla správnu cestu v myšlienkovom prúde, vírení a často aj chaose, ktoré u nás nastali v tomto období. Popri chybách a omyloch, ktorých sa gnozeológovia nevyhnutne a zákonite dopúšťali v snahe o ďalšie rozvíjanie marxizmu, zašli občas aj príďaleko a dostali sa aj na nemarxistické a protimarxistické pozície. Nevediac alebo ani nechtiac vždy zaujať principiálne marxistické stanovisko k viacerým vplyvom buď súčasnej alebo aj staršej, buržoáznej a predburžoáznej filozofie, k názorom klasikov, ktoré mali analyzovať, rozpracovávať, aplikovať v nových podmienkach atď., niektorí zišli zo správnej cesty a snažili sa marxizmu imputovať (prípadne s niektorými jeho názormi len viacmenej voľne alebo svojvoľne spájať) myšlienky, ktoré sú mu cudzie a organicky nie sú s ním zlúčiteľné. Niektorí to robili nevedome, iní vedome, niektorí len potenciálne, nerozpracovávať detailnejšie svoje názory, iní aktuálne, jasne stavajúc svoje stanovisko proti stanovisku marxistickému. Tieto extrémny spôsobili, že gnozeológia bola na rozdiel od päťdesiatych rokov deformovaná sprava. Ani prvé ani druhé deformácie nemohli prospieť jej vývinu.

Gnozeologická problematika, ktorá sa u nás vtedy riešila, bola rozsiahla. Takmer všetky kľúčové gnozeologické problémy sa dostali do pohybu. Pozornosť sa venovala otázkam pojmov, kategóriám kauzality, kvantity, kvality, substancie a iným, dialektike, dialektike subjektu a objektu, pravdy a omylu, štruktúry, kauzálnemu a dialektickému determinizmu, vzájomnému vzťahu ontológie a gnozeológie, empirie a racionality, formálnej a dialektickej logiky, vzťahu zákonov formálnej logiky k objektívnej realite, otázkam modelovania vo vedách a analogicky i v gnozeológii, vzájomnému vzťahu marxistickej gnozeológie a jednotlivých vied, teórii vedy a mnohým iným. A ako sa gnozeologická stagnácia v predchádzajúcom období nakoniec prejavila v nedialektickom chápaní teórie odrazu, tak aj gnozeologický ruch v tomto období vyústil do rôznych, často navzájom úplne protikladných názorov na túto teóriu. Riešili sa otázky chápania odrazu, a to predovšetkým z hľadiska dialektického vývinu poznávania, otázka praxe ako kritéria pravdy a odrazu, poukazovalo sa na nedostatky mechanistického chápania odrazu, na nevyhnutnosť chápať ho ako špecifický, subjektívne podmienený proces, aby sa v ňom urobilo miesto pre omyl ako nevyhnutný dialektický protiklad pravdy atď. Diskutovalo sa však aj o možnosti odrazu vôbec

a tento pojem sa rôzne analyzoval a kritizoval. Vtedy u nás dokonca vyšli štúdie zahraničných autorov, v ktorých sa dokazovalo, že teória odrazu je nemarxistická, prípadne nemarxovská. Jej kritici mali stále na mysli niekdajšie vulgarizátorské chápanie odrazu a tvrdili, že o odraze môže hovoriť len kontemplatívny, abstraktný, pasívny, prírodovedecký materializmus, že Marxova teória aktívneho a teda aj gnozeologicky aktívneho človeka je nezlúčiteľná s gnozeologicky pasívnym človekom, akého vyžaduje teória odrazu, ba že jej je diametrálne protikladná, že Engelsovo a Leninovo chápanie teórie odrazu je v rozpore s Marxovým chápaním, že Marxova jedenásta téza o Feuerbachovi od základu vyvracia každú teóriu odrazu, že táto teória vôbec nie je pre marxizmus typická, že jej stanovisko neprekračuje rámec meštiackeho horizontu myslenia a existencie atď. Treba ju vraj nahradiť teóriou praxe, ktorá sa musí chápať oveľa širšie než iba ako kritérium pravdy, lebo v tomto zmysle je to vraj len laboratórno-kabinetná, priemyselno-pracovná prax, ktorú Marx nemal na mysli, keď hovoril, že prax vytvorila človeka atď.

Opakujeme, že tieto revizionistické názory už nevyslovovali domáci, ale cudzí, najviac juhoslovanskí autori — G. Petrovič, K. Kangrga, M. Markovič — autori, ktorých štúdie u nás vychádzali. Z našich autorov nikto nezavrhol teóriu odrazu, hoci aj oni hovorili o jej nedostatočnosti, mechanistickosti, nedialektickosti, o potrebe doplniť ju inou teóriou atď.

Napokon treba poznamenať, že v týchto rokoch sa ozvali u nás aj správne hlasy domáce i zahraničné, ktoré dokazovali, že teóriu odrazu netreba korigovať, lebo nikdy nepredpokladala vulgárnomaterialistický, fotografický, ale tvorivý, subjektívne podmienený odraz. Vyzdvihovali známe Leninove tvrdenia, že odraz nie je jednoduché, bezprostredné, totálne odrážanie, že ho treba chápať nie mŕtvo, nie bez pohybu a proti-rečení atď. Zdôrazňovali, že aj Engels a Lenin chápali subjekt ako gnozeologicky aktívneho činiteľa, a preto teóriu odrazu treba len zdokonaľovať, aplikovať v nových podmienkach, ktoré už nemohol poznať ani Lenin.

O veľkom záujme o gnozeológiu u nás v šesťdesiatych rokoch svedčí množstvo štúdií a viac monotematických zborníkov a monografií. Samostatné štúdie vychádzali najviac v Slovenskom filozofickom časopise, premenovanom neskôr na Otázky marxistickej filozofie a ešte neskôr na Filozofiu. Z monografií a zborníkov treba spomenúť: J. Kocka, *Gnozeologické základy pojmov* (1961), I. Hrušovský, *Z minulosti a súčasnosti filozofie* (1961), zborník *Otázky dialektiky poznania* (1961), M. Kusý, *Marxistická teória poznania* (1962), zborník *Das dialektische Gesetz* (1964), I. Hrušovský, *Strukturation und Aperzeption des Konkreten* (1966), zborník *Problémy dialektiky* (1968) a iné. Problémy, ktoré sa u nás nahromadili okolo teórie odrazu, vyhrtili sa v zborníku *Spory o teórii odrazu* (1969), ktorý mal vyjsť v roku 1969. Bol už vytlačený, ale do

predaja sa nedostal, lebo obsahoval popri marxistických aj protimarxistické štúdie viacerých zahraničných autorov. Vedecká hodnota týchto prác je rôzna. Niektoré budeme analyzovať.

Podrobnejšie spracovanie gnozeologických problémov, ktoré sa u nás pertraktovali v šesťdesiatych rokoch, by si vyžiadalo obsiahlejšiu monografiu. V tejto štúdii sa pokúsime len o analýzu problémov, ktoré sa viac-menej týkali teórie odrazu a boli podľa nášho názoru z celej problematiky najzávažnejšie.

Viacerí autori — J. Spal, J. Virsik, J. Zeman a iní — sa u nás zamýšľali nad filozofickými dôsledkami kybernetiky. Neuvažovali len v rovine človek — stroj, ale medziiným aj o možnostiach aplikácie niektorých vzťahov, známych z kybernetiky, na gnozeológiu. Pritom nešlo o opustenie alebo dokonca o zavrhnutie teórie odrazu, naopak, o jej podporu z hľadiska tejto novej vednej disciplíny. Ako vtedy zdôrazňoval u nás M. M. Rozentaľ, tým, že kybernetika odhalila novú oblasť zákonitostí prírody, týkajúcu sa prenosu a premeny informácií a procesu riadenia, umožnila hlbšie pochopiť Leninovu poučku, že každá hmota má vlastnosť odrazu. J. Zeman konštatoval, že komunikačné procesy a energetické systémy neexistujú bez degradácie, bez rozdvojenia na efektívnu a neefektívnu, stratovú časť. Tento princíp informačného a energetického rozdvojenia zodpovedá zákonu o dialektickom rozpore, o ustavičnom rozdvojení sa vecí a vzťahov na protikladné časti. Systém, ktorý sa chce zachovať, musí stále obnovovať svoj poriadok, organizáciu a rovnováhu, odstraňovať rozpory, ustavične sa brániť princípu rozdvojenia, rastu entrópie.

Pri aplikácii týchto myšlienok na gnozeológiu to podľa tohto stanoviska znamená, že maximálna informácia, ktorá vychádza z odrážaného objektu, rozdeľuje sa pri poznávaní na užitočnú časť, ktorú subjekt pri odraze zachytáva a na neužitočnú časť, ktorú si subjekt nevšíma a ktorá je stratenou informáciou. Má však svoj význam. Nedostatočné poznanie podmieňuje nedostatočnú praktickú činnosť a človek musí svoje názory ďalej rozvíjať, postupne zachytávať nezachytenú časť informácie. Dialektika odhalila túto rozpornosť poznania a zdôraznila, že poznávanie javov z jednej stránky treba dopĺňať ich poznávaním z druhej stránky, že gnozeologické kategórie existujú vždy v polárnych dvojiciach, ako sú nevyhnutnosť a náhodilosť, jednotlivosť a všeobecnosť, jav a podstata atď. Myslenie, tak ako aj príroda a spoločnosť, je sebaorganizujúci a rozporný systém. Aj v ňom sa prejavuje konflikt medzi tendenciami k rastu entrópie a negatívnej entrópie. Učenie a zdokonaľovanie poznania možno si predstavovať ako rast usporiadanosti a energetickej účinnosti v mozgu.

Tento pokus aplikovať kybernetiku na marxistickú gnozeológiu bol zaujímavý a ukázal, že teória odrazu, myšlienka dialektického vývinu poznania a praxe ako kritéria pravdy sa dá obhájiť aj z hľadiska tejto novej vednej disciplíny, predtým niektorými marxistickými filozofmi

zavrhovanej. Pokus zostal však vtedy nedokončený, tieto myšlienky autor rozpracoval až neskôr. [1]

Pomerne široká diskusia sa rozvinula na stránkach časopisov, zborníkov a monografií o logicko-gnozeologickej problematike, najmä o vzťahu logických zákonov a logických výpovedných foriem k objektívnej realite. Zúčastnili sa jej V. Filkorn, I. Hrušovský, J. Kocka, P. Cmorej, A. Riška a iní. Pokiaľ tieto logické útvary slúžia len usporadúvaniu myšlienok, majú formálny, logický charakter, no pokiaľ nás zaujíma ich vzťah k objektívnej realite, ktorá podnecuje vznik myšlienok, riešime gnozeologický problém, navyše ešte veľmi ťažký, ktorým sa filozofia zapodieva takmer od svojho vzniku. Všeobecnosť a nevyhnutnosť formálno-logických zákonov vedie jedných autorov k názoru, že sú apriórneho pôvodu, iných, že sú to konvencie, ďalších, že pochádzajú zo skúsenosti a ešte ďalších, že sú odrazom objektívnej reality. Napokon sa teda aj táto problematika týkala teórie odrazu.

Vcelku sa u nás vytvorili tri stanoviská v otázke vzťahu logických zákonov k objektívnej realite. Podľa prvého, ktoré zastával V. Filkorn, sú tieto zákony a logické výpovedné formy odrazom reality. Pochádzajú zo skúsenosti, ktorá je už sama odrazom reality, sú aj obsahové a nielen čisto formálne a sú teda aj pravdivé a nielen správne. Vyjadrujú najvšeobecnejšie zákony sveta, t. j. súvislosti, platné pre akékoľvek veci, ktoré majú akékoľvek vlastnosti a ktoré sú v nejakých vzájomných vzťahoch. Logika vyjadruje izomorfnú stránku invariantných situácií. Keďže sú logické zákony a výpovedné formy odrazmi reality, ich pravdivosť je len relatívna a musia sa overovať praxou. [2]

Podľa druhého stanoviska, zastávaného J. Kockom, logické zákony sú len regulatívnymi princípmi myslenia a sama logika je len nástrojom myslenia, teoretickou podmienkou zrozumiteľnosti. Myšlienky sa vyjadrujú rečou podľa gramatických pravidiel, ktoré sú formálne, nezávislé od obsahu a vzťahujú sa na jazyk a nie na objektívnu realitu. Podobný charakter majú aj pravidlá myslenia. Zákony formálnej logiky: identity, sporu, vylúčeného tretieho a dostatočného dôvodu nemôžu odrážať objektívnu realitu, lebo nevyjadrujú nič pravdivé. Ak A nemôže byť súčasne B i ne-B, tak sa nedozvedáme nič o pravdivosti výpovede A a pravidlo o nej platí, aj keď je mýlna. Tieto zákony sú teda apriórne analytické vety a neodrážajú skutočnosť. [3]

Napokon tretie stanovisko, zastávané I. Hrušovským, bolo akýmsi kompromisom medzi prvými dvomi. Analytické vety sú empirického pôvodu, no v istom momente sa pre určitú myšlienkovú sústavu axiomatizujú a kodifikujú, čím sa stávajú analytickými. Potom už nie sú hypotetické, lebo už nie je zaujímavá otázka ich pravdivosti, ale len správnosti myslenia podľa nich. Ako analytické nie sú zároveň aj hypotetické a uvažovať o nich ako o hypotetických znamená zrušiť ich analytickosť a pokladať ich za empirické výpovede. Gnozeologický aspekt analytických viet sa však nestráca, lebo vývinom poznania sa predsa len

korigujú, alebo celkom znehodnocujú a nahrádzajú sa inými, pravdivými. (4)

Medzi prvým a tretím stanoviskom sú len vedľajšie rozdiely a myslíme, že najadekvátnejšie rozpracovávajú teóriu odrazu v tejto súvislosti, rozvádzajú známe Leninove poznámky o týchto veciach, napríklad, že zákony logiky sú odrazy objektívna v subjektívnom vedomí človeka, že prax sa upevnila v podobe logických figúr tým, že sa miliardkrát opakovala atď. Naproti tomu druhé stanovisko nevychádzalo z pozícií teórie odrazu a zdá sa, že najviac sa prikláňalo ku konvencionalizmu. Nevyriešilo však gnozeologické ťažkosti, ktoré z neho plynú. Ak sú totiž logické normy a postuláty len predpisy pre skladbu našich myšlienok, ako hovorí J. Kocka, je ťažké pochopiť, prečo sú všetci ľudia schopní rozmýšľať práve len podľa týchto predpisov a žiadnych iných. Je dozista konvenciou, či píšeme aby alebo abi, no nie je konvenciou, že rozmýšľame podľa zákona identity. Je odporovaný zo skutočnosti, hoci len povrchné, takpovediac naivnorealisticke. Stôl, na ktorom pracujem, je pri takomto pohľade už roky ten istý, nemení sa. Jeho pojem je teda totožný so sebou preto, lebo taký je aj sám stôl. Kritickejší pohľad na stôl odhaľuje v ňom stále zmeny, a preto už Heglova dialektická logika žiada, aby sa pôvodná abstraktná identita pojmu so sebou samým nahradila identitou konkrétnou, implikujúcou aj zmenu. Logické normy a postuláty teda odrážajú objektívnu realitu a zdokonaľujú sa s prehlbujúcim sa odrazom.

Aj táto problematika sa teda týkala teórie odrazu, podporovala, alebo ju zavrhovala v diskutovanej súvislosti. Veľa úvah sa však vzťahovalo na samu túto teóriu a bolo vedených úsilím odstrániť protirečenia, ktoré sa vynorili pri jej niekdajšom mechanistickom chápaní. Ak by sa totiž odraz objektu v subjekte chápal mechanisticky ako verné zrkadlenie, tak nemožno pochopiť ani viaceré poznávacie procesy ako odraz, ani dialektiku poznávania prejavujúcu sa predovšetkým vo vývine vedeckých právd, hypotéz, teórií. Napríklad čo odrážajú negatívne sudy (dnes neprší), čo odrážajú mnohé pozitívne sudy (dnes je štvrtok), čo pojmy (človek)? Mechanisticky chápaná teória odrazu vedie v otázke poznávania pojmov k platonizmu a nepripúšťa aktivitu subjektu pri ich tvorbe. To sa týka pojmov, ktoré majú základ v skutočnosti. Ak však subjekt nie je aktívny, čo by mali odrážať fantazijné pojmy, čo nepravdivé sudy? Čo odrážajú hypotézy, ktorých pravdivosť sa dokáže len v budúcnosti (Aristarchov súd: Zem obieha okolo Slnka.)? Na druhej strane ako je možné, že súd, ktorý v daných podmienkach vyhovuje všetkým požiadavkám pravdivosti a vskutku sa zhoduje so svojím objektívnym predmetom, po čase sa predsa len stane mýlnym a nahradí sa iným, často aj opačným súdom (Slnko obieha okolo Zeme; Zem obieha okolo Slnka)? Mechanistické chápanie teórie odrazu nemalo miesto pre omyl ako dialektický protiklad pravdy, poznanie sa podľa neho nemohlo vyvíjať vzájomným bojom týchto protikladov a ich premenou jedného na

druhý, ale mohlo sa len rozširovať pridávaním nových právd ku starým, trvale platným.

Takéto chápanie odrazu sa priečilo nepopierateľnej dialektike poznania prejavujúcej sa v dejinách vied a tak aj jednej zo základných téz marxistickej gnozeológie. Preto sa mnohí autori snažili chápať odraz nemechanisticky, pripustiť v ňom istú subjektívnosť, ktorá by umožňovala túto dialektiku. U klasikov bolo k tomu veľa podnetov a bolo treba ich len rozpracovať. Problém bol však v tom, ako nájsť správnu mieru tejto subjektívnosti. Jej neprípúšťanie viedlo k teórii naivnorealistického zrkadlenia, jej prílišné pripúšťanie viedlo až k agnosticizmu, ba mohlo viesť až k subjektívnemu idealizmu.

V snahe odstrániť tieto nedostatky takmer všetci naši autori boli toho názoru, že poznanie je vždy subjektívne podmienené a že teda odraz objektu v subjekte nie je nikdy zrkadlovo verný. Subjekt je gnozeologicky aktívny činiteľ, ktorý špecificky spracováva objektívne pôpudy. Táto jeho aktivita sa prejavuje medziiným aj v tom, že sa mýli. Omyl je očividne subjektívne podmienený súd, ktorý nemá objektívny korelát. Ak viacerí filozofi zastávali názor, že pravda existuje aj v samom objekte, ešte nikto netvrdil, že v ňom existuje aj omyl. Podľa jedného stanoviska, ktoré sa u nás vtedy vynorilo a ktoré zastupoval T. Münz, subjektívne je podmienené aj pravdivé poznanie, ktoré teda nemôže byť úplnou zhodou myslenia so samou skutočnosťou. Teóriu pravdy ako takejto zhody vytvoril už Aristoteles, prijímala ju scholastika, opierali sa o ňu mechanistickí materialisti 18. storočia a viacerí autori ju vydávali za marxistickú, hoci klasici sa jej nikdy nedovoľávali, lebo neumožňovala chápať dialektický vývin poznania. Preto podľa tohto stanoviska je aj v pravde obsiahnutá určitá subjektívnosť, ktorá sa však neprejavuje v daných historických podmienkach jej overovania, a preto vzniká dojem, že pravda sa zhoduje so samou skutočnosťou, hoci sa zhoduje len s danou, empiricky získanou skúsenosťou. Táto subjektívnosť sa odhalí neskôr, keď pravda už v mnohých podmienkach nevyhovuje a mení sa na omyl. Sama pravda sa teda stáva v nových podmienkach omylom a omyl prípadne pravdou.

Takto sa mala podľa tohto stanoviska chápať dialektická jednota pravdy a omylu. Omyl sa pri ďalšom vývine poznania v novej skúsenosti odstráni, nastolí sa nová pravda, o ktorej, keďže vysvetľuje širší okruh skúsenosti než predošlá, sa dá predpokladať, že skutočnosť odráža vernejšie než predošlá pravda. Nemožno však tvrdiť, že ju odráža celkom, zrkadlovo verne, lebo aj ona sa môže v ďalšej, ešte širšej skúsenosti zmeniť na omyl. Poznanie sa teda dialekticky vyvíja bojom svojich imanentných protikladov pravdy a omylu, odráža skutočnosť stále vernejšie, no bez toho, že by ju niekedy odrážalo celkom verne, lebo za takýchto okolností by sa subjekt musel úplne dešpecifikovať, čo nie je možné. [5]

Toto stanovisko sa snažilo podložiť názory klasikov na asymptot-

tické približovanie sa subjektu k objektu, na relatívnosť, časopriestorovú podmienenosť každého poznatku, na to, že odraz objektu v subjekte neslobodno chápať staticky, ale dynamicky, že pravda je proces, na participáciu relatívnej pravdy na absolútnej pravde atď.

Iné stanovisko, ktoré sa u nás v tejto súvislosti vytvorilo a snažilo sa v teórii odrazu rešpektovať špecifický charakter subjektu, vystupovalo ako teória modelovania. Zastával ho najviac M. Kusý. O modelovaní sa u nás v týchto rokoch veľa hovorilo predovšetkým z podnetu mladých vied, ako boli kybernetika, bionika a iné. Napríklad prírodovedná disciplína bionika sa snaží konštruovať prístroje a zariadenia, ktorých štruktúra a funkcie zodpovedajú štruktúre a funkciám určitých orgánov alebo sústav orgánov živočíchov. Bionika svojimi konštrukciami modeluje orgány živočíchov, ktoré chce napodobniť, koriguje svoje modely novými poznatkami o týchto orgánoch, a tak sa stále viac blíži k originálu, živočíšnemu orgánu, až ho nakoniec funkčne verne vystihuje a obohatí techniku a ľudskú prax o nový užitočný prístroj. Podobne kartograf dovedy modeluje určitý ostrov, kým jeho mapa nie je čo najvernejšou kópiou originálu.

Je pochopiteľné, že metóda modelovania vyvoláva určité asociácie s postupmi pri poznávaní predmetu z hľadiska teórie odrazu, a preto celá skupina autorov uvažovala o gnozeologickom modelovaní reality. Subjekt modeluje svojimi pravdami, hypotézami, teóriami objektívnu realitu a jeho snahou je vytvoriť model, ktorý by ju odrážal čo najvernejšie. Modelovanie je historický proces, model na každom historickom stupni len relatívne verne vystihuje skutočnosť, čoho kritériom je daná historická prax. Keď sa v dôsledku nových poznatkov prax zmení, skoriguje, vylepší sa aj model. V histórii sa teda vynára viac modelov toho istého predmetu, pričom nasledujúci je zvyčajne adekvátnejší než predchádzajúci. Model však nikdy nemôže v dôsledku svojej špecifickosti splynúť s originálom, lebo potom by prestal byť modelom, stratil by subjektívny charakter.

Je nesporné, že teória modelovania vytvárala priestor pre špecifickosť, gnozeologickú aktivnosť subjektu a bola schopná podchytiť dialektiku poznávania, čo nedokázalo mechanistické chápanie teórie odrazu. M. Kusý vyčítal tomuto chápaniu, že je naivnorealistické, že svoj pasívny charakter prezrádza aj tým, že podľa neho sa celkový odraz určitého predmetu skladá z komplexu mechanických parciálnych odrazov jeho jednotlivých vlastností rôznymi zmyslami, že teda poznávanie predmetu atomizuje, kým v modeli nejde o mechanický súbor jednotlivých odrážaných elementov, ale o špecifickú rekonštrukciu určitej stránky skutočnosti, že model žije vlastným životom, riadi sa vlastnými zákonitosťami, je subjektívnou realitou, odlišnou od objektívnej reality atď. (6)

Hoci aj teória modelovania bola motivovaná snahou odstrániť mechanistické, nedialektické deformácie teórie odrazu, skrývalo sa v nej nebezpečenstvo, že upadne do druhého extrému a že sa po čase pojmu

odrazu celkom vzdá. Podľa M. Kusého s teóriou odrazu nemožno vystačiť, lebo redukcia poznania len na odraz skutočnosti vedie nevyhnutne k naivnorealistickému a nakoniec aj k mechanistickému stanovisku. Preto treba túto teóriu doplniť teóriou modelovania. Marxistická gnozeológia nemôže však existovať bez pojmu odrazu, ktorý je v nej centrálny, a to nielen slovne, ale aj vecne. Engels a Lenin dostatočne ukázali, ako možno pojem odrazu zachovať a chápať pritom poznanie ako historický, dialektický, teda aj subjektívne podmienený proces.

O tom, že pojem odrazu nemožno nahrádzať, alebo čo len dopĺňať pojmom modelovania, svedčí aj to, že tieto dva pojmy si môžu v istom zmysle protirečiť. Neslobodno totiž zabúdať, že prírodovedecké modelovanie nejakého predmetu, povedzme živočíšneho orgánu, snaží sa ho napodobniť len funkčne a nie aj vecne. Ak radar modeluje schopnosť netopiera orientovať sa pomocou vysielaných elektromagnetických vln v tme, tak nijako vecne nekopíruje jeho príslušný orgán, ale napodobňuje len jeho funkciu. Ani ho predbežne nemôže kopírovať, lebo kým u netopiera ide o zložité anatomicko-fyziologické procesy, ktoré vyrábajú elektromagnetické vlny a ktoré veda dodnes nevie týmto spôsobom vytvoriť, v radare ide o elektronické zariadenie. Obe tieto aparátúry vytvárajú však elektromagnetické vlny, pomocou ktorých sa možno orientovať v nepriehľadnom prostredí a to bolo jediné, čím netopier „inšpiroval“ vedu a techniku a čo sa u neho modeluje. Slovom, ten istý efekt sa pri modelovaní často dosahuje rôznymi spôsobmi.

Z gnozeologického hľadiska model nemusí teda odrážať skutočnosť, ba môže ju natoľko špecificky reprodukovovať, že je len jej znakom, symbolom, hieroglyfom. Hlavné je len to, aby funkčne vyhovoval, bol teoreticky i prakticky operatívny, úspešný. Potom je ale zrejmé, že takéto stanovisko môže zastávať aj agnosticizmus, pragmatizmus, konvencionizmus a pod. a Lenin dozaista aj z týchto dôvodov bojoval proti teórii symbolov a hieroglyfov, ktorá vedie k agnosticizmu.

Podľa teórie odrazu subjekt sa nesnaží vystihnúť poznávaný predmet len funkčne, ale aj vecne, a to v tom zmysle, že to, čo sa v subjekte odráža, existuje, hoci aj nie v úplne takej istej podobe, aj v predmete. A ak to doterajšie odrazy nevystihli, čo potvrdzuje neúspešná prax, tak to vystihnú budúce odrazy. Odraz spomínaného orgánu netopiera sa neuspokojuje len s napodobením jeho funkcie, ale so zistením, ako v ňom vytvárajú anatomicko-fyziologické procesy elektromagnetické vlny. Keď to potom technika napodobní, nepôjde už o model, ale o kópiu, umožnenú (v ideálnom prípade) verným odrazom.

Teraz niekoľko slov o tom, ako sa u nás v tomto období pertraktoval pojem praxe. Nikto u nás nezastával názory juhoslovanských praxistov, podľa ktorých človek praxou natoľko pretvára prírodu i seba, že prax mu nemôže byť kritériom pravdy ako určitého, hoci aj do istej miery subjektívne podmieneného odrazu skutočnosti. Naopak, tieto názory sa u nás výslovne zamietli. Napriek tomu v snahe o diferencované

chápanie teórie odrazu, o zdôraznenie významu subjektu a jeho špecifickosti v poznaní venovala sa pozornosť aj pojmu praxe.

Dogmatizmus chápal prax ako kritérium pravdy v zmysle jej verného odrazu skutočnosti. Keď sa však ukázalo, že sa časom museli buď korigovať alebo celkom zamietnuť aj pravdy, ktoré boli kedysi praxou potvrdené, lebo v nových podmienkach sa stali mýlnymi, chápanie praxe ako kritéria verného odrazu sa muselo modifikovať. Preto viacerí autori ukazovali v súlade s Leninovými názormi na to, že prax je tiež len relatívna, historicky podmienená kategória, že kritérium praxe nikdy nemôže v podstate úplne potvrdiť alebo vyvrátiť nijakú ľudskú predstavu, že aj ono je natoľko neurčité, že nedovoľuje ľudským poznatkom zmeniť sa na absolútne. Subjekt ani v praxi nestráca svoju špecifickosť, lebo aj v nej poznáva predmet zmyslami, vnáša do ich dát svoju predstavivosť, ovplyvňuje ich svojimi teoretickými stanoviskami atď. Preto o praxi nemožno povedať, že by sa v nej subjekt dešpecifikoval, intuitívne splýval s objektívnou realitou a poznával ju v jej ontologickej podstate. Napriek tomu však podľa tohto stanoviska prax nestráca význam ako kritérium pravdy. Dokonalejšia prax koriguje menej dokonalú, čím sa zdokonaľuje aj sám odraz. Chápanie praxe ako subjektívne podmienenej neupiera jej teda schopnosť poznávať objekt stále adekvátnejšie.

Niektorí autori — T. Münz, J. Kocka — však prehlbovali analýzu pojmu praxe a dochádzali k názoru, že prax aspoň vo vede nie je poznávaním, ale len prípravou k nemu. Je to vybavenosť určitými prístrojmi v určitej etape vývinu vedy, presnejšie povedané je to narábanie nimi za účelom získania určitej skúsenosti. Skúsenosť v gnozeologickom zmysle sú predovšetkým zmyslové dáta, na ktorých budujú rozumové pravdy, hypotézy, teórie. Poznanie sa začína skúsenosťou, ktorá sa získava praxou. Prax umožňuje povrchnejší alebo hlbší skúsenostný prienik do predmetu. Aká prax, taká skúsenosť a taká pravda, hypotéza, teória. Prax je vo vede najdynamickejšia oblasť, prístroje sa ustavične menia a zdokonaľujú. Vyžaduje si to jednak výrobná prax, aspoň u tých disciplín, ktoré sú s ňou v ustavičnom kontakte, ako je napríklad chémia, jednak imanentná potreba vedy zdokonaľovať sa dialektikou teórie a skúseností, ako je to napríklad v astronómii. Jedného predmetu sa možno v priebehu vývoja príslušnej vednej disciplíny prakticky zmocňovať na rôznych úrovniach, ktorých je v histórii jeho poznávania nekonečné množstvo, čiže možno mať o ňom rôzne skúsenosti, pravdy atď. (7)

Podľa T. Münza pravda je zhodou myslenia so skúsenosťou, získanou určitou praxou o určitej skutočnosti a nie je teda zhodou so samou touto skutočnosťou. Tento názor sa snažil vysvetliť spomínaný fakt, že pravdy o danom predmete sa v priebehu histórie jeho poznávania menia, aj keď boli v istej etape overené. Zhodovali sa totiž len s príslušnou skúsenosťou, ktorá, ako subjektívne podmienená, neskôr sa zmenila a viedla ku korektúre alebo k úplnej výmene starých právd.

Z uvedeného názoru vyplynulo, že kritériom pravdy nie je prax,

ale zhoda myslenia s určitou skúsenosťou, získanou určitou praxou. Tým došlo k posunu voči názoru klasikov, že kritériom pravdy je prax. (8)

Nakoniec si v krátkosti všimneme názory B. Valehracha, ktorý síce zastával teóriu odrazu, avšak svojrázne chápal charakter odrážaného objektu, čo zase spätne vplývalo na chápanie jeho odrazu v subjekte. Svoje protimarxistické stanovisko spájal s ostrými výpadmi voči klasikom, ale sám predkladal veľmi problematické a protirečivé názory. Podľa neho hmota existuje objektívne, no charakterizujú ju len prvotné vlastnosti, t. j. také, ktoré sa dajú vedecky merať, vážiť, kvantifikovať. Druhotné vlastnosti vznikajú síce pôsobením prvotných vlastností, ale len v subjekte. Nedajú sa vedecky zachytiť a možno si ich iba uvedomovať. Pružnosť ladičky je jej prvotná, tón druhotná vlastnosť. Prvotné vlastnosti sa v subjekte odrážajú, hoci nie mechanicky, ale špecificky, lebo subjekt je selektívny a transformačný faktor. Podľa starších názorov tohto autora zmyslový obraz sveta vo vedomí nemožno pokladať ani len za fragmentárnu materiálnu podobu sveta, pretože zmyslové kvality sú len príznaky, čiže znaky vecí a nie ich odtlačky. Neskôr, zdá sa, svoj názor zmiernil a pripustil, že aspoň prvotné vlastnosti vecí, poznávané vedou, sa v subjekte odrážajú, hoci špecificky. Autor sa otvorene postavil v tejto súvislosti na stanovisko kritického realizmu.

Avšak podľa B. Valehracha určité vlastnosti objektu sa odrážajú v subjekte celkom verne: tie, ktoré nie sú hmotné. Autor totiž redukuje hmotu len na číru rozpriestranenosť, na prvotné vlastnosti. Pohyb nie je už podľa neho hmotnej povahy, lebo ho vraj charakterizuje len čas, ale je povahy ideálnej. Keďže v hmote je pohyb, ba hmota sa sama pohybuje, priestor charakterizujúci hmotu je dialekticky jednotný s časom ako ideálom. Objektívne teda existuje nielen materiálne, ale aj ideálne a sú dialekticky navzájom späté.

Autor sám aspoň čiastočne vysvetľuje, prečo prijíma ideálne ako dialektický protipól materiálne. Ak totiž podľa neho existuje len matéria, nemožno nájsť dôvod jej pohybu, zmeny. Nevidí, že v hmote samej existujú protiklady a dialektické protirečenia, ktoré ňou hýbu. Preto vovádza do matérie ideálne a tvrdí, že si to vyžaduje nielen dialektika, ale ešte viac sama teória odrazu.

Materiálne a ideálne tvoria podľa B. Valehracha v každej časti i v celku skutočnosti protirečivú jednotu. Aj vedomie s druhotnými vlastnosťami vecí je ideálnej povahy, nemá priestorový charakter, hoci sa viaže na hmotnú, nervovú sústavu. Konkrétnejšie povedané, ideálne v hmote tvoria podľa autora vzťahy, štruktúry, zákony. A hoci sa viažu na hmotu, práve ich poznáva subjekt bezprostredne, v origináli. Autor konštatuje, že sa môžu vo vedomí nielen odraziť, ale bezo zmeny zobrazíť. Nie sú totiž priestorové, hmotné, a preto prechádzajú bezo zmeny cez zmyslové receptory do mozgu, kde si ich uvedomuje nehmotné vedomie. Subjekt teda zobrazuje pravdivo, v súlade s originálom aspoň niekoľko zachytených momentov reality. Deje sa to prostredníctvom praxe. Preto je po-

chopiteľné, že práve tento autor odsúdil názory juhoslovanských praxistov na prax, ba pokiaľ išlo o poznávanie ideálna v materiálnom, odsunul stranou aj svoj kritický realizmus a prihlásil sa priamo k mechanickému, naivnorealistickému modelu teórie odrazu, ktorý inak odsuďoval.

Je očividné, že toto stanovisko vychádza z pozícií ontologického dualizmu materiálneho a ideálneho. Autor zdôrazňuje, že pokladať ideálno za sekundárny výtvor hmoty znamená vytvárať nepochopiteľnú ontickú priepasť medzi hmotou a jej časťou. Ideálno nie je teda produktom materiálneho, hoci, zdá sa, že podľa autora to nie je ani naopak. Rozhodujúcu úlohu má však ideálno hýbajúce pasívnou hmotou.

Tento dualizmus, ktorý sa vytvoril už v antike a ktorý počiatkom novoveku vyhrotil Descartes, odsúdili už dejiny novovekej predmaxistickej filozofie, tak materialistickej ako aj idealistickej. Namietalo sa, že dve veci, ktoré nemajú navzájom nič spoločné, nemôžu na seba kauzálnie pôsobiť. Ideálne nemôžu hýbať materiálnym a naopak. Preto je skutočnosť buď materiálna alebo ideálna a jej protiklad je len formou jej existencie. Marxistické riešenie tohto problému je známe a nemusíme ho tu opakovať. Keď teda B. Valehrach vniesol do hmoty pohyb a jeho zákony a pripísal ho nehmotnému ideálnu, tento pohyb tým znemožnil, hoci zdôrazňuje, že materiálno a ideálno tvoria dialektickú jednotu. Takáto dualistická dialektika tiež nie je možná a dejiny odsúdili už aj ju, lebo aj ona predpokladá vzájomné pôsobenie dvoch navzájom si cudzích substancií. Ujala sa len monistická, v marxizme materialistická dialektika, kde ideálno je len formou existencie hmoty, ktorá je takto v dialektickom vzťahu voči sebe samej.

Toľko po ontologickej stránke. Po gnozeologickej stránke možno proti tomuto stanovisku namietnuť, že zastáva mechanistickú teóriu odrazu so všetkými jej nedostatkami. Podľa neho sa vo vedomí verne zobrazujú ideálne vzťahy, štruktúry, zákony. Ako je to však možné, keď tieto danosti sú závislé od zmyslového materiálu, čo uznáva aj sám autor a keď tento materiál je aj podľa autora špecificky, subjektívne zafarbený? Ak sú sekundárne vlastnosti subjektívne, tak sú také aj ich vzťahy. Z histórie každej vedy je známe, že hoci poznáva predovšetkým vzťahy, štruktúry a zákony, mýli sa, koriguje svoje omyly, nastoľuje nové pravdy, aj tie po čase koriguje atď. Ako je to možné, ak sa objektívne vzťahy verne zobrazujú vo vedomí? Keďže toto stanovisko neuznáva — aspoň v tejto súvislosti — špecifický charakter subjektu, nerobí miesto omylu v poznávaní a nevie pochopiť dialektiku poznávacieho procesu. Podľa neho vývin poznávania by mal byť iba pridávaním starých právd k novým. Spomína síce prípadné prestavby sústav myšlienkových abstrakcií pri vývine vedy, no vôbec nezdôvodňuje ich možnosť. (9)

Uviedli sme len niektoré, podľa nás však najzávažnejšie gnozeologické problémy, ktoré sa u nás pertraktovali v krízových rokoch. Aj z nich je vidieť, že popri chybách a omyloch došlo aj k vážnym úchylkám od

základných gnozeologických téz marxisticko-leninskej filozofie. Prirodzene, ich príčiny neboli vždy len imanentné, gnozeologické. Je potrebné znovu sa vrátiť k základným tézám marxistickej gnozeológie, formulovaným klasikmi a vychádzať z nich, hoci nie dogmaticky, ale tvorivo, lebo vedecký vývin stále potvrdzuje ich platnosť. Ich tvorivé rozvíjanie nie je ľahké ako napokon nič vo vede, ale je nevyhnutné, lebo ak sa má marxistická gnozeológia kriticky vyrovnávať s novými podnetmi, ktoré sa stále vynárajú, nemôže stagnovať. Viaceré z ciest, ktorými sa uberala v minulom období, ukázali sa neschodnými. Stojí teda pred úlohou nájsť schodné cesty, ktoré nebudú ani prestupovaním na mieste, ani nebudú viesť do závozu.

LITERATÚRA

1. ZEMAN, J.: Kybernetické pojetí světa, člověka a myšlení. Otázky marxistickej filozofie, r. XIX, č. 5, Bratislava 1964.
2. FILKORN, V.: Logika a realita. Otázky marxistickej filozofie, r. XIX, č. 2, Bratislava 1964. Logika a realita. Zborník Problémy dialektiky. Bratislava 1968.
3. KOCKA, J.: Logické zákony a realita. Otázky marxistickej filozofie, r. XX, č. 1, Bratislava 1965. Problém „apriori“ v poznaní. Filozofia, r. XXIII, č. 5, Bratislava 1968.
4. HRUŠOVSKÝ, I.: Dialektika denotácie a syntaxe. Otázky marxistickej filozofie, r. XIX, č. 3, Bratislava 1964.
5. Vzťah pravdy a omylu vo vývoji poznania. Otázky marxistickej filozofie, r. XX, č. 1, Bratislava 1965. K dialektike vývoja hypotézy. Filozofia, r. XXII, č. 1, Bratislava 1967. K problematike odrazu objektu v subjekte. Filozofia, r. XXII, č. 2, Bratislava 1967.
6. KUSÝ, M.: Odraz, model a projekt. Zborník Spory o teóriu odrazu. Bratislava 1969.
7. MÜNZ, T.: Vedecká Prax. Otázky marxistickej filozofie, r. XX, č. 3, Bratislava 1965.
8. KOCKA, J.: Teória odrazu a základná filozofická otázka. Zborník Spory o teórii odrazu. Bratislava 1979.
9. MÜNZ, T.: Problém praxe ako kritéria pravdy. Filozofia, r. XXI, č. 2, Bratislava 1968.
10. VALEHRACH, B.: Vzťah odrazu a znaku. Zborník Problémy dialektiky. Bratislava 1968. Východisko teórie odrazu a jej kritiky. Zborník Spory o teórii odrazu. Bratislava 1979.

НЕКОТОРЫЕ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЛОВАЦКОЙ ФИЛОСОФИИ ШЕСТИДЕСЯТЫХ ГОДОВ

Теодор М ю н ц

В статье анализируются некоторые гносеологические проблемы, которые в словацкой философии решались в кризисный период. Автор указывает на то, что почти все они касались теории отражения как краеугольного камня марксистской теории познания. В то время как в 50-е годы отражение объекта в субъекте интерпретировалось механистически, статически и недialeктически, в 60-е годы подчеркивался его специфический,

субъективно обусловленный, диалектический характер. Однако не все интерпретаторы смогли найти правильную меру этой специфичности, многие оказались на позициях, ведущих к агностицизму. Но появились и такие интерпретаторы, которые хотя и принимали теорию отражения, однако в онтологии оказались на идеалистических позициях, так что отражаемая субъектом реальность носила идеальный, духовный характер.

Взгляды некоторых интерпретаторов являлись лишь ошибочными, но некоторых — немарксистскими и антимарксистскими. В будущем необходимо избежать этих крайностей, но нельзя вернуться и к механистическому пониманию отражения.

~~Einige erkenntnistheoretische Probleme der slowakischen Philosophie in den sechziger Jahren~~ EINIGE ERKENNTNISTHEORETISCHE PROBLEME DER SLOWAKISCHEN PHILOSOPHIE IN DEN SECHZIGER JAHREN

Teodor Münz

Die vorliegende Studie untersucht einige erkenntnistheoretische Probleme, die in der slowakischen Philosophie der Krisenjahre gelöst wurden. Es wird darauf hingewiesen, dass beinahe alle die Abbildungstheorie als den Angelpunkt der marxistischen Erkenntnistheorie berührten. Während in den fünfziger Jahren das Abbild des Objekts im Subjekt mechanistisch, statisch und undialektisch interpretiert wurde, wurde in der sechziger Jahren sein besonderer, subjektiv bedingter dialektischer Charakter hervorgehoben. Jedoch nicht alle Interpreten konnten das richtige Mass dieser Besonderheit finden und einige gelangten auf solche Standpunkte, die zum Agnostizismus führen. Es traten aber auch solche Interpreten auf, die die Abbildungstheorie zwar akzeptierten, in der Ontologie jedoch idealistische Standpunkte einnahmen, so das die vom Subjekt abgebildete Realität einen ideellen, geistigen Charakter annahm.

Die Anschauungen mancher Interpreten waren nur falsch, aber die Anschauungen anderer waren unmarxistisch und antimarxistisch. Diesen extremen Gesichtspunkten muss man in der Zukunft ausweichen, zugleich kann man aber auch nicht zu einer mechanistischen Auffassung der Abbildungstheorie zurückkehren.